

nie, że warto było zająć się właśnie pismami Tertuliana i Cypriana, gdyż w ich dziełach miłosierdzie ma bardzo wyraźnie teologiczne uzasadnienie. W przeciwieństwie do autorów późnoantycznych, u których czasem ludzkie miłosierdzie w sensie chrześcijańskim miesza się z filantropią wywodzącą się z tradycji antycznej. Z tego względu rozprawa ta odznacza się wyraźnie walorem powrotu do źródeł. Przypomina teologiczne argumenty miłosierdzia, które należy przypominać także we współczesnym Kościele. Praca została napisana poprawnie pod względem metodycznym. Autor posługiwał się źródłami z pierwszej ręki, tekstami wydanymi krytycznie i polskimi tłumaczeniami dzieł Tertuliana i Cypriana. Wykorzystał dostępną w języku polskim literaturę przedmiotu. W mniejszym stopniu znana mu jest literatura obcojęzyczna. W zakończeniu pracy (s. 273–279) przeprowadził porównanie nauki o miłosierdziu u Tertuliana i u Cypriana. Wydaje się, że choć Cyprian ujął miłosierdzie bardziej w znaczeniu praktycznym, to jednak teologicznie zostało bardziej uzasadnione niż w nauce Tertuliana, u którego konfrontacja z nauką Marcjona i poglądami pogańskimi osłabiła argumentację teologiczną. Autor poprawnie cytuje literaturę przedmiotu pism Tertuliana i Cypriana, których odpowiednie fragmenty sam nie tłumaczył, lecz skorzystał z tłumaczeń innych autorów. Wprawdzie istnieje polskie tłumaczenie *Corpus Hermeticum* XIII (por. s. 55) i nie było potrzeby sięgania do cytatu u Szydełskiego. (W. Myszor, *Corpus Hermeticum* XIII, wstęp, przekład z greckiego, komentarz, „Studia Theologica Varsoviensia” 1979, 17, 1, s. 245–256). Praca została napisana językiem poprawnym. Edytorsko tekst został przygotowany bardzo starannie, aż po prawie poprawną pisownię terminów greckich (Jednak poprawny w „Wykazie skrótów”, s. 8, winien być „Euhemer”). Miałem możliwość obserwacji rozprawy w wersji przedstawionej Radzie Wydziału PAT i porównując ją z wersją publikowaną, stwierdzam, że uwagi recenzentów, drobne choć konieczne, zostały uwzględnione. „Oblicza miłosierdzia”, czyli nauka Tertuliana i Cypriana o miłosierdziu ukazała także, jak bogatym źródłem inspiracji teologicznej są pisma Ojców Kościoła.

Ks. Wincenty Myszor

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 2003, t. 36, z. 1, s. 273–276

Ks. Norbert Widok, *PHYSIS W PISMACH GRZEGORZA Z NAZJANZU. STUDIUM Z TEOLOGII PATRYSTYCZNEJ*, Opole 2001, 303 s. (Opolska Biblioteka Teologiczna, nr 48)

Rozprawa ks. Norberta Widoka nawiązuje do często podejmowanego przez filologów zagadnienia „voces”, czyli do badań ważnych dla teologii patrystycznej pojęć i terminologii. Pojęcie *ἡσυχία* było przedmiotem wielu badań, ale nie przedstawiono dotąd ujęcia całościowego. Ważnym zagadnieniem w tego rodzaju badaniach jest pytanie o metodę analizy tekstu wypowiedzi teologicznych. Zdaniem ks. dr. N. Widoka, najbardziej stosowną metodą badań tego zagadnienia przyjął H. Patzer. Widok idzie w swej opinii za zdaniem innych badaczy,

którzy doceniając rozwiązania Patzera, wykorzystali jego osiągnięcia w swoich studiach (R. Kuhn, D. Mannsperger). Opis tej metody badania przedstawił autor w pierwszym rozdziale rozprawy. Metoda ta ma na celu opis treści form werbalnych i nominalnych *terminus technicus*. Treść tych form w pismach Grzegorza z Nazjanzu jest przedmiotem badań w rozprawie habilitacyjnej. Temat rozprawy został sformułowany bardzo precyzyjnie. Pewne wątpliwości budzi podtytuł: *Studium z teologii patrystycznej*. Jest to z pewnością także studium z teologii patrystycznej, ale nie tylko. Do teologii odnoszą się części pracy poświęcone zagadnieniom trynitarnym, chrystologii i angelologii, częściowo antropologii. Natomiast część kosmologiczna i antropologiczna stanowi raczej studium z filozofii. Treść terminu *terminus technicus* została potraktowana w rozprawie w sposób całościowy. Grzegorz z Nazjanzu stosował terminologię nie tylko w zakresie teologicznym. Dla oddania zamiaru Autora najlepiej byłoby, gdyby zrezygnował z podtytułu. Wnioski pracy nasunęły by się w sposób oczywisty: Grzegorz zastoso-
wał pojęcie przede wszystkim w kontekście teologicznym.

W pierwszej części pracy Autor zajął się terminologią *terminus technicus* w literaturze przedchrześcijańskiej, w Biblii i w chrześcijańskiej przed Grzegorzem z Nazjanzu. Wykorzystał niemal dosłownie opublikowane przez siebie wcześniej artykuły. W artykule *Semantyka terminus physis w literaturze przedchrześcijańskiej. Zarys zagadnienia*, [w:] *Orbis Antiquus. Sympozja 28*, Opole 1998, s. 13–20 i analogicznie pojęciem „*physis*” w literaturze przed Grzegorzem z Nazjanzu zajął się w artykule: *Physis w literaturze wczesnochrześcijańskiej. Od czasów biblijnych do Soboru Nicejskiego*, „*Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*” 2000, 20, s. 143–157. Ten ostatni artykuł wykorzystał w drugiej części I rozdziału rozprawy (s. 42–57). W badaniach literatury niechrześcijańskiej, sięgając bezpośrednio do źródeł, wykorzystuje badania innych. Samodzielnie i na nowo przeanalizował występowanie *terminus technicus* w tekstach biblijnych i chrześcijańskich. Konkluzja Autora, że pisarze chrześcijańscy nawiązali do znaczeń, które ustaliła klasyczna filozofia, wydaje się przekonująca. Brak większych związków z zastosowaniem tego pojęcia w Septuagincie również nie dziwi. Septuaginta, choć podana w szacie greckiego języka, jest w zakresie pojęciowym hebrajska. Szkoda, że Autor nie zajął się Filonem Aleksandryjskim. Pisma Filona stanowią pomost między myślą biblijną a filozofią grecką. Do Filona nawiązywali pisarze chrześcijańscy. Wpływ Filona na kształtowanie treści *terminus technicus* potwierdził sam Autor w kilku miejscach (s. 75, 102, 104). Sugestie te należało sprawdzić w odniesieniu do innych zakresów znaczeniowych. Studium terminologiczne Filona ułatwia znakomity *Index Philoneus* (G. Mayer, Berlin 1974), w którym do terminu *terminus technicus* odnotowano pięć kolumn odnośników (s. 299–301); można było wykorzystać choćby opracowanie Köstera (w *Theologisches Wörterbuch*, Bd. IX, s. 261). Wydaje się, że na szersze potraktowanie zasługuje także użycie tego terminu w literaturze gnostycznej, choć Ireneusz z Lyonu, którego pisma Autor przeanalizował (s. 51 n.), zasługuje na zaufanie jako informator o gnostycznych poglądach. Wstępna analiza terminu w pismach przed Grzegorzem z Nazjanzu wykazała, że w okresie sporów ariańskich termin *terminus technicus* stał się już *terminus technicus* (s. 55) w teologii chrześcijańskiej. Celem pracy było ustalenie znaczeń użycia *terminus technicus* w pismach Grzegorza z Nazjanzu. Autor rozprawy nie zajął się natomiast zagadnieniem, co wniósł Grzegorz z Nazjanzu do poszerzenia pola znaczeniowego tego terminu (por. rozprawa s. 171). Dla tego rodzaju oceny brakuje opracowań wcześniejszych pisarzy chrześcijań-

skich. Analizę wypowiedzi Grzegorza przeprowadzono w rozprawie według schematu wyszukiwania znaczeń zastosowanego przez H. Patzera. Metoda ta pozwoliła Autorowi na jasny i przejrzysty podział materiału źródłowego, a jednocześnie na takiż sam jasny układ pracy. W odpowiednich odcinkach rozprawy wyraźnie ujawnia się problematyka związana z trzema zakresami treściowymi pojęcia $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$: „wygląd”, „byt sam w sobie” i „sposób zachowania”.

Analizy poszczególnych tekstów przeprowadził samodzielnie. Cytowana literatura opracowań jest skromna. Podjęcie zagadnienia $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ z tej racji okazało się celowe i zasadne. Autor rozprawy mógł się odwołać tylko do analogicznych opracowań innej terminologii ($\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ ewentualnie do opracowania $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ i $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$). Wszystkie analizy przeprowadził na tekstach oryginalnych. Wykorzystał polskie tłumaczenia dzieł Grzegorza z Nazjanzu, a są niemal w całości dostępne w języku polskim. Autor rozprawy do różnie tłumaczył tylko odpowiednie fragmenty Carmina. W rozdziale poświęconym $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ kosmologicznej (rozdział II), po obszernych analizach treści dotyczących świata przyrody, Autor stwierdził, że w kosmologii termin $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ odnosi się do zakresu teologicznego tylko w relacji Boga – Stwórcy do stworzenia i to w węższych znaczeniach jak dla wyrażenia uporządkowania całości świata przyrody, czy też jako $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ i $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ w odniesieniu do człowieka jako części przyrody (tu s. 102). Autor odwołał się do Filona Aleksandryjskiego, nie podając żadnego argumentu, nawet opracowania! Brak natomiast teologicznego odniesienia dla zastosowania terminu $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ jako części przyrody (bytu samego z siebie). Analiza antropologicznego zastosowania terminu $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ (rozdział III) pozwoliła na ukazanie jego podwójnego zastosowania: wobec rodzaju ludzkiego jako całości i człowieka jako jednostki. Autor stwierdził w pismach Grzegorza zależność od dziedzictwa platonizmu. Za pomocą tej terminologii Grzegorz mógł przedstawić zagadnienia chrześcijańskiej teologii, między innymi naukę o grzechu natury ludzkiej. W kategorii „wyglądu” $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ pozwoliła opisać człowieka w jego odrębności gatunkowej. Autor przeprowadził analizy semantyczne bardzo wnikliwie i przekonywająco. Przykładem może służyć analiza wyrazów bardzo ważnych dla wczesnochrześcijańskiej myśli teologicznej $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ i $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ (por. s. 126 n.). Autor mógł się w tym zakresie odwołać tylko do opracowania J. Lebretona (dla literatury II w.).

Analogiczny schemat układu treści („wygląd”, „byt sam w sobie”, „sposób zachowania”) przyjął za H. Patzerem w problematyce trynitarniej (rozdział IV). Jednak bogactwo treści terminologii użytej przez Grzegorza w tym zakresie zmusiło Autora do rozbudowania rozdziału w trzech częściach („Bóg Trójjedyny”, „Trójca święta”, „Osoba Boska”), by w każdej z nich zastosować podział treści wynikający z metody Patzera. Jest to rozdział najobszerniejszy (s. 173–245), ale proporcjonalnie odpowiada ważności problematyki teologicznej w pismach Grzegorza. Szczegółowa analiza wykazała, że schematu Patzera nie da się zastosować jakby mechanicznie. Kategoria „wyglądu” w odniesieniu do Boga może dotyczyć jedynie istnienia Boga jako takiego (por. s. 174–186), co zbliża do treści „bytu samego w sobie” (s. 186–194). W odniesieniu do części rozdziału „ $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ Trójcy Świętej” analiza treści teologicznej dotyczy jedności i jedności Boga (s. 195 n.). Autor rozprawy, przedstawiając $\text{?}\alpha\epsilon\text{?}$ (s. 184–186), powołał się na terminologię Plotyna (s. 235). (Nie przedstawił jej jednak w pierwszym rozdziale ani nie poparł odpowiednim odnośnikiem do li-

teratury przedmiotu). Analizy dotyczące Trójcy Świętej są interesujące. Najczęściej stosowanym terminem dla oznaczenia jedności jest u Grzegorza $\text{☩} \text{☩} \text{☩}$ $\text{?} \text{☩} \text{☩} \text{☩}$ (por. s. 238). Autor rozprawy postawił pytanie, dlaczego Grzegorz dla jedności istoty nie użył terminów znanych już Bazylemu Wielkiemu ($\text{☩} \text{☩} \text{☩}$ – dla wyrażenia jedności i $\text{☩} \text{☩} \text{☩} \text{☩} \text{☩}$ – dla wyrażenia odrębności osób) i wyraża przypuszczenie, że odkrycie Bazylego było zbyt świeże, by je przyjąć za jedyne i posłużył się wyrażeniami synonimicznymi z $\text{?} \text{☩} \text{☩} \text{☩}$. Grzegorz je znał, jak wynika z *Mowy teologicznej* 31, 9 („trzech osób [$\text{☩} \text{☩} \text{☩} \text{☩} \text{☩}$] w jednej naturze [$\text{?} \text{☩} \text{☩} \text{☩}$]”), o czym Autor rozprawy pisze na s. 198 i n.

Znaczeniu $\text{?} \text{☩} \text{☩} \text{☩}$ w nauce chrystologicznej Grzegorza z Nazjanzu Autor poświęcił rozdział V. Rozdział ten pozostaje w wyraźnej dysproporcji wobec rozdziału o tematyce trynitarniej (s. 247–261). Chrystologia Grzegorza wskazuje jedynie na wczesną fazę sporów teologicznych wokół nauki Apolinarego z Laodycei. Grzegorz w mniejszym stopniu interesował się terminologią $\text{?} \text{☩} \text{☩} \text{☩}$ w chrystologii. Termin ten oznacza i bóstwo, i człowieczeństwo Chrystusa, jak również użyte w liczbie mnogiej bóstwo i człowieczeństwo razem. Grzegorz posłużył się nimi na tyle, na ile było to potrzebne w polemice z apolinaryzmem.

Dla wyczerpania zagadnień terminologii związanej z $\text{?} \text{☩} \text{☩} \text{☩}$ Autor rozprawy przeznaczył ostatni rozdział (s. 263–276) o tematyce angelologicznej. Podobnie jak w części poświęconej zagadnieniom trynitarnym, kategoria (według metody Patzera) „wyglądu” faktycznie dotyczyła bytu aniołów, a „bytu samego z siebie” – struktury bytowej, natomiast kategoria „sposobu zachowania” – zróżnicowania bytów duchowych. Zastosowanie terminu $\text{?} \text{☩} \text{☩} \text{☩}$ do tego działu teologii jest marginalne. Autor jednak w ten sposób przedstawił całość zastosowań terminu w pismach Grzegorza.

Praca habilitacyjna odznacza się bardzo precyzyjną i jasną analizą tekstów źródłowych. Autor nie stawiał sobie żadnych zadań porównywania terminologii $\text{?} \text{☩} \text{☩} \text{☩}$ u Grzegorza z Nazjanzu z podobną terminologią u innych chrześcijańskich autorów. W tym świetle zarzut pominięcia pism Filona Aleksandryjskiego wydaje się drugorzędny. Praca ks. Widoka inspiruje jednak do podjęcia badań porównawczych. Rozprawa na temat $\text{?} \text{☩} \text{☩} \text{☩}$ w pismach Grzegorza z Nazjanzu stanowi poważne osiągnięcie naukowe: wyjaśnia bardzo wiele zagadnień teologicznych w pismach Grzegorza Teologa.

Ks. Wincenty Myszor

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 2003, t. 36, z. 1, s. 276–281

Zenon Cardenal Grocholewski, LA FILOSOFÍA DE DERECHO EN LAS ENSEÑANZAS DE JUAN PABLO II Y OTROS ESCRITOS, Bogotá 2001, XXXVI + 73 s.*

* Do napisania niniejszej recenzji wykorzystano także polski tekst tych artykułów kard. Zeno-Grocholewskiego.